

І.М.Старовойтенко (Київ)

**З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА:
ЛИСТУВАННЯ ІЗ СЕРГІЄМ ЄФРЕМОВИМ**

Протягом останнього десятиріччя помітно зріс інтерес дослідників до епістолярної спадщини відомих історичних діячів, на матеріалах якої можна всебічно відтворити недописані сюжети нашого минулого, яке тривалий час спотворювалося тенденційними оцінками як історичних явищ взагалі, так й окремих постатей зокрема. Завданням сучасних дослідників є з'ясування реальних подій і фактів, дійсної ролі тієї чи іншої особи в історії. Для науковців стали доступними раніше засекречені особові фонди відомих сьогодні, а ще

кілька десятків років тому непопулярних творців української історії початку ХХ ст., за більшістю з яких у радянській історіографії закріпилися ярлики "ворогів радянської системи", або "українських буржуазних націоналістів". У сучасних історичних дослідженнях спостерігається актуалізація антропологічного підходу, який полягає у з'ясуванні ролі й значення тієї чи іншої особи в історії. В реалізації цього завдання, безперечно, важливе значення відіграє листування відомих діячів, оскільки в ньому відображається їхня участь у подіях, факти громадської діяльності та особистого життя.

Кількісно велику й інформативно багату епістолярну спадщину своїм нащадкам залишив відомий громадський діяч кінця ХІХ - початку ХХ ст., видавець українських щоденних газет "Громадська думка" (1906) й "Рада" (1906-1914), популяризатор агрономічних знань і мемуарист Євген Чикаленко. В Україні з початку 1990-х рр. її почали вводити у науковий обіг, публікувати у періодичних виданнях і наукових збірниках. Опубліковано листування Є. Чикаленка з В. Винниченком до 1912 р.¹, частково з П. Стебницьким², Д. Яворницьким³, А. Ніковським⁴, листи до Є. Чикаленка за 1917 р. В. Леонтовича⁵ та П. Саксаганського⁶, листи Є. Чикаленка до Д. Мордовія⁷, В. Липинського 1920-х років⁸ та до Є. Лукасевича⁹ за 1921 р., а також листи В. Винниченка до Є. Чикаленка 1919-1929 рр.¹⁰. Але це лише невелика частина з кількатисячного масиву збереженої взаємної й односторонньої кореспонденції. Переважна ж більшість листів ще чекає на свого видавця.

Предметом даної розвідки є джерелознавчий аналіз листування Є. Чикаленка з публіцистом, громадським діячем, а в 1920-ті рр. академіком ВУАН, літературознавцем С. Єфремовим. Воно лише частково опубліковано в "Українському історичному" в 1973-1975 рр.¹¹ Це зокрема листи С. Єфремова до Є. Чикаленка 1920-х років. Їх виявив і підготував до друку В.В.Міяковський. Він скопіював листи з автографів, зробив їх археографічний опис, певною мірою підготував науково-довідковий апарат. Але упорядник дещо не встиг закінчити і завершив його роботу над листами та опублікував їх Марко Антонович. Це 19 листів і листівок, які охоплювали період від травня 1922 р. до кінця лютого 1928 р. Упорядники допускали, що були листи і після лютого. Але Є. Чикаленко у листі до С. Стечишина від 9 квітня 1929 р. писав¹², що йому перестав через підозри за листування із закордоном, писати з України С. Єфремов і він йому також не писав, щоб не наражати приятеля на неприємності. Тому, очевидно, початок 1928 р. став кінцем довготривалого листування.

Автографи опублікованих листів зберігаються в архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук (далі - УВАН) у Нью-Йорку, куди їх передав з Німеччини професор П. Феденко. Він же отримав архів Є. Чикаленка від його дочки Ганни Чикаленко-Келлер, яка його передала, перебуваючи у Тюбінгені (Німеччина) у притулку для тяжко і безнадійно хворих. На початку 1960-х років архів потрапив до Нью-Йорка і вже тут В. Міяковський виявив кореспонденцію С. Єфремова й почав готувати її до публікації.

У вітчизняних архівах збереглася і кореспонденція Є. Чикаленка до С. Єфремова того ж періоду. Її виявлено в Інституті архівознавства НБУ ім. В. Вернадського, у фонді С. Єфремова 257¹³. Це 24 поштові відправлення, які можна вважати поки що найбільш хронологічно повним джерелом в Україні для відтворення біографічних фактів та умов життя Євгена Чикаленка в еміграції й приятельських стосунків кореспондентів до кінця 1920-х рр.

В епістолярній спадщині Є. Чикаленка листування із С. Єфремовим за тривалістю й регулярністю займає одне з перших місць. Воно охоплює період від 1903 до 1928 рр. Взаємна кореспонденція до 1917 р. включно зберігається в архівах м. Києва: 17 листів і листівок Є. Чикаленка - у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф.120, №№ 474-487). Основний же масив листів і листівок зберігається в

Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського у різних фондах: листи Є. Чикаленка - у фонді С. Єфремова 317 (№№ 1448-1511) та один лист у фонді І (№ 35822). Листи С Єфремова до Є. Чикаленка виявлено у фонді газети "Рада" 44 (№№ 373-434) і один лист у ф. 317 (№ 121).

Вся виявлена кореспонденція добре збереглася. Лише кілька листів Є. Чикаленка великого формату мають механічні пошкодження: надриви знизу та збоку, посередині по лінії складання їх. Зокрема це листи №№ 1448, 1459, 1469. Виявлене листування охоплює період з 2 серпня 1903 до 11 березня 1928 рр. (Чикаленко - Єфремову) та з 29 серпня 1906 до 26 лютого 1928 рр. (Єфремов - Чикаленку).

У кількісно великій взаємній кореспонденції (а це всього 142 одиниці) до 1917 р. переважають листівки з короткою інформацієюповідомного характеру: у кореспонденції С. Єфремова їх налічується 33, а Є. Чикаленка - 44. Серед поштових відправлень можна виділити :

1) листи, написані на звичайних аркушах із зошита, або на офіційних бланках з відбитком у лівому кутку "Редакція та головна контора газети "Рада";

2) поштові листівки, які мали вигляд карток цупкого жовтого паперу з написом "Почтовая карточка". Вони були чотирьох типів: а) марочні; б) з наклеєними марками; в) з фотографіями відомих діячів того часу або місця перебування кореспондента; г) листівки також з відбитком "Редакція та головна контора газети "Рада", рекламними заставками про передплату на газету або агітаційним чотирикутником збоку "Жертвуйте на пам'ятник Т. Шевченку"; д) закриті листівки, що мали вигляд спеціальних поштових бланків сіроголубого паперу із зубчатими краями і перегорталися вдвоє.

Регулярність і кількість поштових відправлень по роках відображено у таблицях, що подаються нижче: у першій - кількісні дані по листуванню за 1903-1917 рр., у другій - по листуванню еміграційного періоду Є. Чикаленка.

Таблиця 1

Кількість поштових відправлень по роках (1903-1917)

1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	Загальна кількість листів
2	7	10	-	6	-	1	-	5	3	4	6	11	20	4	79
-	-	-	3	2	1	1	-	5	1	3	7	13	15	12	63
2	7	10	3	8	1	2		10	4	7	13	24	35	16	142

У верхньому рядку таблиці подаються роки листування адресатів, у другому - кількість листів Є. Чикаленка до С. Єфремова, третьому - С. Єфремова до Є. Чикаленка, а в останньому - загальна кількість листів по роках. Як бачимо, взаємне синхронне листування між адресатами зав'язалося з 1911 р. У наступні роки вони в основному дотримувались епістолярного правила: "лист - відповідь", а тому кількість поштових відправлень у кореспонденціях 1911-1916 рр. та еміграційного періоду майже збігається.

Переважно всі листи та листівки у виявлених кореспонденціях датовані, за винятком одного листа С. Єфремова (ф. 317, № 121). Але за змістом його можна датувати липнем - початком серпня 1907 р. У кореспонденції Є. Чикаленка два листи також мають неповні дати: № 1511 (ІР НБУВ) та № 490 (ВР ІЛ, ф. 120), але за змістом перший лист датуємо 1908 р., а другий - 1905 р. Кількісна невідповідність листів у початковий період наводить на думку, що листи С Єфремова того часу не збереглися. В названих архівах вони відсутні, в Інституті рукопису НБУВ перший його виявлений лист датовано серпнем 1906 р.

У листуванні до 1917 р. включно виділяємо наступні провідні теми та сюжети:

1) видання Є. Чикаленком щоденної української газети "Рада"; співробітництво з "Радою" С Єфремова, його занепокоєння у 1914 р. рішенням Є. Чикаленка не видавати закритий у липні 1914 р. український щоденник;

2) оцінка Є. Чикаленком літературних здібностей молодого С. Єфремова, його поради щодо написання публіцистичних статей; турботи про розвиток таланту публіциста та про стан його здоров'я;

3) літературно-публіцистична праця С. Єфремова, його співробітництво в інших часописах, видання ним у 1911 р. "Історії українського письменства";

4) інформація про настрої, психологічний та фізичний стан кореспондентів, основні події їхнього особистого життя; напівлегальне становище Є. Чикаленка у роки Першої світової війни;

5) події 1917 р. у Києві та участь у них С. Єфремова, їх оцінка кореспондентами, безвір'я й песимізм щодо перспективи українського державотворення.

Особливістю листування до березня 1917 р. було те, що інформація мала переважно конспективний характер, адресати обмінювалися діловими повідомленнями. Очевидно, їх широке обговорення переносилося до зустрічей, оскільки час від часу С. Єфремов запрошував Є. Чикаленка на невідкладну "дружню розмову-пораду" в Київ, або писав, що мав цікаві новини, "але все такі, що не при хаті згадуючи". Є. Чикаленко також запрошував свого адресата відпочити від міського життя, буденних клопотів та обговорити невідкладні справи.

С. Єфремов був близькою людиною великій родині Чикаленків: його як рідного приймали і в київській оселі, і в маєтках у Кононівці й Перешорах та підтримували матеріально. Збереглися листи дочок Євгена Харлампійовича - Вікторії¹⁵, Ганни¹⁶ та дружини Марії Вікторівни¹⁷. Ганна, як студентка Единбурзького університету, ділилася із Сергієм Олександровичем своїми успіхами у навчанні, просила фахової поради та консультації, готуючи переклади для "Ради". Приятельські стосунки підтримувалися листуванням і в 1920-ті рр., коли Г. Чикаленко-Келлер уже жила в Німеччині. У листах вона запрошувала С. Єфремова переїхати жити й працювати до Берліна, де його, за її словами, всі з нетерпінням чекали. У 1923 р. вона писала: "Якби Ви знали, як ми Вас чекали і весь час чекаємо і будем чекати, аж доки не справдиться наше велике бажання бачити Вас тут"¹⁸.

Дружина Чикаленка Марія Вікторівна у листі за 27 квітня 1909 р.¹⁹ просила адресата приїхати і підтримати дітей, щоб вони не пропали як українці для рідного краю, коли Є. Чикаленко вдруге одружився у 1909 р. Вона вважала С. Єфремова найближчим приятелем, який міг підтримати родину в тяжкий для неї період.

Приятельські стосунки склались у С. Єфремова і з Вікторією Чикаленко, яка також листувалася з ним тривалий час і висловлювала в листах щирі думки як близькій для родини людині.

Є. Чикаленка з молодшим на 15 років С. Єфремовим також об'єднувало тісне приятельство, яке базувалося на спільних ідейних і громадських інтересах, безмежній відданості справі, якій вони присвятили кожний себе по-своєму: Є. Чикаленко як видавець, меценат, популяризатор, С. Єфремов також як видавець, талановитий журналіст та літературознавець. Обидва перебували в центрі подій свого часу, ініціювали важливі заходи і втілювали їх у життя. Й коли хворіючому на виразку шлунку Є. Чикаленкові закордонні лікарі у 1905 р. прописали моральну дієту, він сприйняв цю пропозицію як щось нереальне, бо не міг перейти на становище "дохлого рака". У листі від 10 березня 1905 р. він писав: "Одірватись від людей, заткнувши вуха від всяких суспільних течій, т. е. посадить себе на дієту я не зможу, хоч би й хотів се зробити. Мушу вже якось і так свій вік прожити"²⁰.

Спостережливий Є. Чикаленко рано запримітив неабиякі здібності С. Єфремова і першим його літературним спробам давав високу оцінку. Він писав у листі: "Наділив Вас Бог великим талантом [...] Як же ж нам з Вами зробити так, щоб сей талан розвився, щоб його використовувати так як слід? Щоб його видумати, аби Ви мали змогу писати, писати і писати[...]. Ваше ім'я повинно стать рядом з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі данні[...]"²¹. Тобто, кореспондент пророкував молодому С. Єфремову в'елике майбутнє й обіцяв його талант всіляко підтримувати та радив йому берегти себе для творчої праці.

Як свідчать листи, Є. Чикаленко ще з кінця 1904 р. почав клопотатися про заснування щоденної української газети. Він збирався їхати до Петербурга за дозволом на видання хліборобської газети "чисто народної, мужицької і по змісту і по ціні"²². Але у 1904 р. він такого дозволу не одержав. Його довелося чекати ще більше року й український щоденник "Громадська думка" побачив світ лише 31 грудня 1905 р. С. Єфремов став його поважною літературною силою, входив до складу редакційного комітету. Як видно з листів, протягом 8,5 років видання щоденної української газети було усього: і розчарування, й охолодження стосунків з Є. Чикаленком, яке іноді ледь не закінчувалося розривом. Але були й успіхи, популярність, які тісно зв'язали С.Єфремова-публіциста з газетою аж до 1914 р.

С. Єфремов у листах інформував видавця про свої дописи до газети, писав про співробітництво в інших часописах, висловлював невдоволення обмеженістю тем у періодичних виданнях, відсутністю оригінального матеріалу в українській газеті. Є. Чикаленко, в свою чергу, радив публіцистові писати спокійніше, притупити своє письменницьке перо, щоб не підвести газету під штрафи та не відштовхнути від своїх публікацій читачів. Він радив свої здібності трансформувати у такі статті, які б "палили серця", захоплювали читача змістом, приваблювали б передплатника, якого дуже бракувало українській газеті.

Відвертий Є. Чикаленко просив не ображатися на нього за щирі поради, а злагоджено працювати заради спільної для всіх українців мети. В одному з листів він писав: "Ви знаєте, що я Вас люблю всім серцем моїм і Ваші хитання та вагання глибоко мене вражають і болюче одбиваються на моїх нервах, а інших людей тільки дивують: здається чоловік був твердий як кремій, а почав розсипатись!"²³. У своєму щоденнику та листах до приятелів Є. Чикаленко кілька разів згадував про охолодження до "Ради" С. Єфремова і про свої переживання з цього приводу. Видавець боявся втратити кращого співробітника, який був не лише талановитим, а й надійним і безвідмовним, близьким спільником у заснуванні українського часопису, але охолов до нього, особливо після розриву співробітництва з "Радою" його приятеля Б. Грінченка. Є.Чикаленко вірив, що охолодження до газети у С. Єфремова тимчасове і з нетерпінням чекав його повернення до складу співробітників редакції та кращих її дописувачів. В іншому разі готовий був припинити з ним навіть усякі особисті стосунки, бо неодноразово повторював, що себе від "Ради" не відокремлював і хто ставав байдужим до неї у складний період її становлення, той ставав чужим та байдужим і йому.

Дипломатична влада Є. Чикаленка протистояла будь-яким особистим непорозумінням, незгодам і конфліктам. Його принципом став девіз: працювати заради спільної мети в єдності та згоді, а не витратити небагатий національний потенціал на розбрат і сварки. Всілякі непорозуміння, які іноді виходили на рівень інцидентів між представниками "неталановитої" нації, викликали у нього душевний і фізичний біль та глибокий песимізм. Так, як видно з листів, він не схвалював розриву С.Єфремова з "Літературно-науковим вісником" у 1907 р. лише тому, що редакція не опублікувала серію його статей "Відгуки з життя та письменства", в яких він різко критикував І. Фран-

ка і галичан. Є. Чикаленко з цього приводу писав: "Не можна, Сергію Олександрович, із-за дрібниць прощатись з ділом, якому ми всі служимо і думали служити все життя. Не переходьте Ви на тих "гетманів сьогобічної, тогобічної України", Галичини та Буковини, що держаться принципів: "як не по-моєму, то я й хатку розвалю!" Досить їх було в часи "Руїни"[...], не побільшуйте собою їх ряди й тепер"²⁴.

З листування стає відомо, що С. Єфремов входив до складу журі конкурсу на краще оповідання, який проводила "Рада" серед своїх дописувачів у 1911 р., і був невдоволений представленими творами, оскільки розчаровано писав, що серед відібраних на конкурс 26 оповідань він не знаходив справді талановитого, а тому оцінки ставив з тяжким почуттям. До цього сюжету Є. Чикаленко повернеться у листуванні 1920-х рр., коли закінчуватиме роботу над "Спогадами" і проситиме адресата згадати авторів конкурсних оповідань, які були премійовані й яких він сам не міг пригадати.

С. Єфремова глибоко обурило закриття "Ради" у липні 1914 р., а ще більше - рішення Є. Чикаленка найближчим часом не видавати газету. Він у листі переконував виснаженого матеріально і морально видавця у помилковості його рішення, назвавши його непоправною помилкою, "Берестечком, зробленим своїми руками". Кореспондент запевняв, що в часи лихоліття, невизначеності, розгубленості газета потрібна як ніколи, щоб не попустити національно малосвідомих українців "самопасом". Він писав: "Смерть газети тепер та ще з нашої ініціативи буде таким ударом по українству, матиме такі деморалізуючі наслідки, яких тепер ще й зважити уповні не можна. Я, принаймні, боюся й думати про таке банкруцтво"²⁵.

Своє рішення Є. Чикаленко мотивував відсутністю коштів і послав адресатові меморандум, який підтверджував, що через великі борги банк не видавав йому кредитів на видавничі потреби. Видавець закликав своїх приятелів та ідейних однодумців публікувати дописи з національного питання у прогресивних російських газетах, щоб компенсувати, хоча б частково, відсутність власного часопису.

Отже, в листах певною мірою відобразилося співробітництво С. Єфремова з "Радою": видно на яку тематику він подавав матеріали до газети, які з них йому замовляв видавець, які робив зауваження та застереження. Перш за все він радив не захоплюватися полемікою, а писати в доброзичливому тоні, маневрувати серед цензурних тем, щоб не підводити газету під штрафи.

Як свідчать листи, С. Єфремов і в роки воєнного лихоліття продовжував активну літературно-публіцистичну діяльність. Він писав у вересні 1914 р., що працював "гірше од невольника"²⁶: взявся писати про національне відродження в Галичині й публікував ці матеріали в "Русских записках", "Русских ведомостях" та інших часописах, але був невдоволений тим, що його дописи редакція іноді змінювала до невпізнанності. Це його дуже розчарувало й відбивало інтерес до творчої праці. Іншим гальмом була сувора цензура воєнного часу, яка всі писання пересівала через густе сито пересторог, заборон, обмежувала й звужувала теми. В одному з листів С. Єфремов писав: "Все це не те, що треба. І пишеш тепер тільки з песього обов'язку, а не од серця, бо наперед знаєш, що од серця пливе, все одно світа не побачить. [...] Гнів і обурення душать і не могли вилити їх!... Дарма - треба шукати й на це способів"²⁷. Тому свій стан називав невільничим, "бо й руки зв'язано і рота замазано"²⁸.

Важкі часи переживав у роки війни і Євген Харлампійович. Йому інкримінували державну зраду та звинувачували у германофільстві. Були проведені обшуки у Києві, Кононівці, очікував він "гостей" і в Перешорі та змушений був жити поза центрами громадського життя й займатися своїм "мотузним господарством", яке йому також завдавало багато клопоту. Неодноразово він писав езопівською мовою про не зовсім безпечний для нього "клімат" і в Києві, і в Перешорах, але ця тривога згодом змінилася на бай-

дужість: "Та якось воно буде". С. Єфремов співчував такому прикрому становищу свого приятеля й у листівці від 31 липня 1914 р. писав: "Трудне ваше діло, трудне і опасне"²⁹.

На настрої Є. Чикаленка впливали й інші проблеми: він не міг продати зібраного хліба, матеріально підтримати дітей, над ним висіли невідкладні платежі, на виплату яких могло не вистачити виручених від збуту зерна грошей. С. Єфремов у такі складні періоди запрошував "Пана" приїхати до Києва і розвіяти вічне "переношування в собі невеселих звісток та подій, які треба самому в селі обмірковувати"³⁰.

Особисті переживання, господарські клопоти, напівлегальне становище та "надзвичайні умови", що склалися навкруги, викликали у Євгена Харлампійовича загострення хвороби, яка кілька разів звалювала його з ніг і зробила "форменним інвалідом". Він свій стан описував у листі так: "Ще буду вчитись ходити"³¹, або: "Перше було кажу, що я день біжу, а три дні лежу, а тепер доводиться казати день ляжу, а тиждень лежу"³². Але коли хвороба відступала, він упорядковував до друку листи до нього І. Карпенка-Карого, зазначаючи у листівці, що не знаходив кореспонденції за 1882-1889 рр. Він був упевнений, що листи до 1885 р. конфіскували харківські жандарми, а листи з 1885 по 1889 рр. заховав так, що не міг і сам знайти"³³.

Єдиним віконцем у світ для нього були газети, які він регулярно читав, прочитане його більше дратувало, ніж тишило, бо відчував у настроях уряду до України примаура указу 1876 р. З великим інтересом Є. Чикаленко перечитав публікацію С. Єфремова "Из истории возрождения Галичины". Він зізнавався у листі, що читав її і плакав, бо нічого не міг без сліз читати про події в Галичині. Його найбільше цікавили результати війни, які не давали йому ані спокійно жити, ані видужати.

Є. Чикаленка-батька хвилювала доля дітей, перш за все сина Петруся, який воював у діючій армії, потрапив в оточення і випадково вибрався з нього з рештками армії О. Самсонова. Переживав він і за вислану разом з чоловіком до Пермської губернії дочку Ганну. Не давала спокою перереєстрація "білобілетчика" Левка восени 1915 р. Він не міг через хворобу дати ладу в своєму господарстві. Іноді його доводилося залишати на "Божу волю", бо не було управителя, не вистачало робочих рук, орендарів і панувала загальна байдужість. Є. Чикаленко свій тогочасний моральний стан описав так: "Якось не весело на душі. Може це від нездоров'я, а може від думок за майбутнє"³⁴. На початку 1916 р. він почав думати про ліквідацію своїх "статків-маєтків", але вагався, щоб не поспішити й не запізнитися.

У листівках за 1915 р. С. Єфремов повідомляв Є. Чикаленку про смерть відомих сучасників - О. Русова, В. Симиренка, К. Паньківського.

З кореспонденції С. Єфремова вимальовується його працелюбна вдача. Кореспондент зізнався, що, працюючи день і більшу половину ночі, все ж залишався невдоволеним собою та обсягом зробленого. Як бачимо, змістом його життя була не лише науково-публіцистична, а й широка громадська діяльність, яка не обмежувалася Україною, а простягалася до Петербурга і Москви. Він брав участь у нарадах, розробці видавничих проєктів, у зустрічах з українськими громадами. Особливо такі роз'їзди були інтенсивними в роки Першої світової війни. С. Єфремов з помітним роздратуванням писав про своє "циганське життя", бо був у безперервних поїздках і зізнавався, що ніколи ще не жив таким активним життям. "Роботи так багато, що не встигаю поробити навіть того, що порозпочинав"³⁵, - писав він у квітні 1915 р.

З листів видно над чим працював С. Єфремов у той чи інший період свого життя як публіцист і літературознавець. Адже з однаковою інтенсивністю та віддачею йому доводилося працювати і в підцензурні часи, і в часи доле-носних подій 1917-1920 рр. Широке поле наукової діяльності він знайшов і в умовах радянської дійсності 1920-х рр. Став одним з кращих публіцистів, літературних критиків початку ХХ ст. Дописами С. Єфремова щедро рясніли

сторінки українських часописів - "Громадської думки", "Ради", "Нової громади", "Літературно-наукового вісника", "Киевской старины", "України", журналу, що виходив у Москві російською мовою "Украинская жизнь". Він публікувався на сторінках ліберальних російських газет. Узагальненням журналістсько-публіцистичної праці С. Єфремова стали збірники статей і фейлетонів "З громадського життя на Україні" (1908), "Літературний намул" (1908) "Статті, фейлетони, замітки" (1913), "За рік 1912-й" (1913) та ін.

У 1911 р. С.Єфремов працював над однією з найкращих своїх праць "Історією українського письменства", яку видав влітку в Петербурзі. З листів також видно, що він збирався писати й ґрунтовну працю про український рух, яку йому запропонував відомий громадський діяч Л. Жебуньов. Але її написали і видали у березні 1914 р. О. Лотоцький та П. Стебницький під назвою "Украинский вопрос".

Лютневі події 1917 р. застали С. Єфремова у Києві і він став їх безпосереднім учасником. Кореспондент зізнавався, що у той період він спав по 4-5 годин на добу³⁶, працював як каторжник і навіть 12-годинний робочий день вважав недосяжною мрією. Політична діяльність забиравала весь час, його зовсім не залишалося, щоб займатися журналістикою й літературознавством, тому він мріяв писати "хоча б на коліні".

У листування 1917 р. вкраплюються епізоди політичного життя Києва доби Центральної Ради. С. Єфремов інформував відсутнього Є. Чикаленка про всі основні події, висловлював свої погляди на лінію українських політиків, які прийшли до влади у березні 1917 р. і мали вирішувати історичні завдання³⁷.

С. Єфремов запрошував свого адресата до Києва, вважав його присутність там у такий відповідальний момент необхідною, бо бракувало твердого голосу, світлої голови, авторитетної думки. Він писав, що всі питання вирішувалися поспіхом, без глибокого осмислення, а тому був "страшенно радий" своїй присутності в Києві, коли приймався І Універсал Центральної Ради, бо наполіг, щоб з нього повикладали найгостріші місця та збили передчасний запал. С.Єфремов зайняв помірковану позицію в Центральній Раді і мріяв про те, щоб його за це виключили з її складу. Він писав, що твердо визначив собі межу, за яку не збирався переходити, був противником радикальних лозунгів, демагогічних обіцянок, пропаганди соціалізації, класової непримиренності та політичного максималізму.

Обидва кореспонденти не вірили у здатність українців до державотворення, підтверджувалися давні прогнози Є.Чикаленка щодо успіху українських справ. В одному з листів С.Єфремов описував загальний стан справ: "Якесь безглуздя кругом, якому навіть імені не підшукаєш. Аж ось коли найдужче виявляється наша непідготовленість та дезорганізація, хоча весь час ми тільки й робили, що хвалилися своєю доброю організованістю, і пучкою не кивнувши, щоб її справді завести"³⁸. Обоє жили передчуттям початку кінця, великої руїни, "розбитого корита", бо Центральна Рада самознищила себе в погоні за популярністю, навіть не спробувавши виправдати її. Малоздатним до вирішення невідкладних завдань виявився і новосформований уряд, в якому Єфремов очолив секретаріат з національних справ. Він так інформував про початок його діяльності: "Знову топчимося на місці, не знаючи, що робити. Вийшло, що добивались влади, бігли до неї, а з чим її їдять - невідомо"³⁹. Така бездіяльність і нескоординованість були особливо небезпечними в умовах партійної конкуренції та зростаючої популярності більшовиків, яких С.Єфремов називав предтечею когось "із славної стаї Романівських орлів"⁴⁰.

Листування в Україні завершується, за виявленими листами, 1917 роком. Останнє поштове відправлення Є. Чикаленка датовано 26 березня, а С. Єфре-

мова - 9 вересня 1917 р. З 1917 до 1922 рр. листування перервалося і відновилося з ініціативи С. Єфремова лише у 1922 р. Важко було встановити зруйновані подіями 1917-1920 рр. і далекими відстанями місточки зв'язку. Певний час місцеперебування Євгена Харлампійовича в еміграції невідоме було навіть синові Іванові, який залишився в Києві і розшукував адреси рідних. Лише на початку 1922 р. він отримав першого листа від батька й у відповідь писав: "Увесь час вишукував куди б писати. [...] Тільки в листопаді [19]21 р. дізнався Вітіну адресу. Встановив зв'язок... С(ергій) О(лександрович) Є(фремов), який, можна сказати, заміняє мені Тебе..."⁴¹. Перший лист С. Єфремова був відправлений Є. Чикаленкові 23 травня 1922 р. до Відня. Кількість кореспонденції Є. Чикаленка та С. Єфремова 1920-х рр., яка майже повністю збереглася, відображено у таблиці, що подається нижче.

Таблиця 2

Листування Є. Чикаленка із С. Єфремовим 1920-х років

Роки	1919	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	Загальна кількість листів
Листи Чикаленка Є.Х	1	—	3	1	7	5	6	2	25
Листи Єфремова С.О.	—	3	3	2	3	5	2	1	19
Всього	1	3	6	3	10	10	8	3	44

У листуванні цього періоду виділяємо такі основні теми й сюжети, які стали предметом обговорення адресатів:

1) умови життя С. Єфремова в радянській Україні, а Є. Чикаленка - в еміграції. Активна науково-літературна діяльність академіка С. Єфремова у ВУАН: перелік праць і тем, над якими він працював. Праця Є. Чикаленка в термінологічній комісії Української господарської академії в Подєбрадах над складанням спеціалізованих словників, підготовка до видання "Спогадів (1861-1907)" та "Щоденника (1907-1917)";

2) обговорення "Спогадів" Є. Чикаленка: обмін згадками, уточненнями. Зауваження та поправки С. Єфремова, його загальна оцінка першого львівського видання 1925-1926 рр. Пошуки сином Є. Чикаленка Петром видавця "Спогадів" в Україні; прохання у листах до С. Єфремова поправити й скоротити їх відповідно до радянських умов; прийняття зауважень С. Єфремова Є. Чикаленком, дискусія по окремих з них;

3) згадки про спільних приятелів, їхнє життя й долю в умовах радянської дійсності та в еміграції: П. Я. Стебницького, про останні роки його життя й мученицьку смерть, В. С. Степаненка, М. К. Садовського, синів Чикаленка Петруся й Івашка, які залишились в Україні, про рідні обом Київ, Кононівку.

Листування еміграційного періоду відрізняється від попереднього насамперед своєю інформативністю. Давні приятелі вже не мали можливості час від часу зустрічатися на "дружню розмову-пораду". Основним засобом їхнього зв'язку стали листи, в яких кореспонденти у допустимій формі інформували про умови свого життя, заняття, настрої, ділилися спогадами про минуле, яке для обох було далеким і рідним, обмінювалися літературою, обговорювали факти й події із "Спогадів" Є. Чикаленка, які він готував до видання, а потім і видав.

С. Єфремов з перших листів застерігав, що у них не буде можливості висловлюватись у листах широко, а доведеться знову використовувати дореволюційну езопівську мову: "Ну?" - "Ну-ну". Листи київського кореспондента стали цінним джерелом для відтворення його біографічних даних, обставин життя в умовах радянської дійсності, яку він сприймав як відбиток геніальних

шаржів М. Салтикова-Щедріна. Видно, що він весь час жив у Києві на Гоголівській, 27 і займався не лише науковою працею, а й обробляв власний город, який придбав у Боярці, і зізнавався, що "од Великодня більше маю в руках лопату та сокіру, ніж перо чи книжку", працював так, що аж піт очі заливав і називав своє життя нормальним, бо "ів щодня борщ-голощок та пісну кашу"⁴².

С. Єфремов зумів знайти своє місце і в умовах "життя під обухом", як завжди, багато працював і в праці намагався відірватися від сумних реалій жигтя, бо писав у листі: "Роботи не оберешся і тільки біда в тому, що спокою на душі нема. Ну та це вже хронічно"⁴³.

У кореспонденції С. Єфремова широко відобразилася його науково-літературна діяльність в історико-філологічному відділі ВУАН: він повідомляв, над чим працював, що і де збирався видавати. Вчений працював у той час над книжкою про М. Коцюбинського та редагував його твори, а також твори В. Короленка українською мовою, писав черговий том "Історії українського письменства" за останні 5 років, але називав цю роботу каторжною, оскільки слід було зміст цього тому підганяти під усталені форми, ідеологічні штампи, дотримуватися встановлених вимог, що його дуже пригнічувало. Працюючи над цілою серією академічних видань - III томом енциклопедичного російсько-українського словника, книгами "Співець боротьби і контрастів", "Декабристи на Україні", збірником "Шевченко та його доба", книгою про І. С. Нечуя-Левицького - С.Єфремов знову писав, що ніколи в житті ще так не працював. 9 травня 1926 р. він писав: "Річ у тому, що ніколи ще за все моє життя [...] не доводилось мені так тісно, як тепер. Цілісінький день і половину ночі - як у плузі, і все ж, лягаючи спати, ніколи не маю чистого сумління, що зробив усе, що треба"⁴⁴. Проте видати науковий доробок в Україні було не просто і доводилося шукати видавця за кордоном. Саме у Берліні він видавав свою "Історію українського письменства", і мовчанка видавця Я. Оренштайна викликала у нього тривогу й переживання.

Детально інформував київського приятеля про умови еміграційного життя, психологічний стан, атмосферу свого оточення, заняття на чужині й Євген Харлампійович. У листах відбився втомлений, часто тривожний стан кореспондента. У нервовій напрузі його тримало очікування листів з України від синів Петруся та Івашка, сильні переживання й безсонні ночі викликала затримка кореспонденції. Є. Чикаленко зізнавався, що його найбільше мучив і виснажував на чужині "інстинкт продовження роду"⁴⁵. Він писав, що, живучи у повній безпеці та спокої, боявся лише листонюші, щоб той не приніс йому лихої звістки з України і, почувачи себе здоровим фізично, болісно хворів душею: "Перше всього через невідомість, що сталося з моїми; по-друге - через те, що пропали мої рукописи, передані Петрусем; по-третє, що не найду видавця на свої спомини (1861-1907), що я написав вже тут аркушів на 25-30, а я сподівався на їх, як джерело свого існування"⁴⁶. Кореспондента пригнічувало безгрошів'я, яке було особливо відчутним на початку еміграції, коли подружжя Чикаленків проживало в Австрії й дружина змушена була працювати на фабриці, щоб якось проіснувати. Тяжко було приймати колишньому меценатові допомогу від дочки Галі, бо він звик у своєму житті віддавати, а не брати.

Не приніс душевного комфорту і переїзд до Чехії, "між свої люди", якого довго і з нетерпінням очікував Чикаленко, бо потрапив він у гніздо сварок та інтриг, від яких швидко відсторонився і жив самотньо й замкнено, знаходячи втіху лише в роботі, яка хоч і не давала великого заробітку, але приносила задоволення, а в періоди родинних нещасть - забуття.

Як відомо з інших джерел та й з листів до С. Єфремова, Є. Чикаленко по переїзді до Подєбрадів очолив термінологічну комісію Української господарської академії по складанню спеціалізованих словників і активно поринув у запропоновану роботу, яка заповнювала весь його час. Він просив С. Єфре-

мова присилати йому словники, які вже були видані в Україні і які видавала Академія наук, бо вони в еміграції стали знаряддям його заробітку.

Є. Чикаленко багато писав про умови свого життя в Подєбрадах, про те, що йому морально важко було жити серед пересварених та підозріливих земляків, які спочатку обурювалися його нейтралітетом, а згодом звинуватили у "зміновіховстві", бо він агітував українських студентів до повернення в Україну, щоб вони втілювали там у життя українізацію. А тому Є.Чикаленко знайшов собі коло для спілкування серед студентської молоді, яка захоплено читала його "Спогади", видані у Львові 1925 - 1926 рр. і знайомилася з історією українського відродження. Разом з молодими приятелями він читав і листи до нього від С. Єфремова та писав, що всі слухачі любили їх автора заочно за моральну підтримку і зв'язок з батьківщиною.

Є. Чикаленко писав, що став в еміграції "графоманом", за 6 років свого життя на чужині понаписував стільки, "що й на віз не забереш": працював над лісовим, агрономічним, зоотехнічним словниками, готував до друку "Спогади" (1861-1907) та "Щоденник" (1907-1917).

В Україну Є.Чикаленко не збирався повертатися, бо відчував себе у Подєбрадах у повній безпеці. Коли на початку 1927 р. розпочалася ліквідація емігрантських установ у Чехії, його запрошувала до Берліна дочка Галя, в Україну кликав Петрусь, а галичани запрошували до Львова й пропонували до послуг приміщення академічного дому, яке було збудовано на його кошти на початку ХХ ст. Але Євген Харлампійович не наважувався повернутися ані в Східну, ані в Західну Україну, бо бажав свій вік дожити спокійно і заповідав лише свій попіл відвезти туди по його смерті⁴⁷.

Літню людину пригнічувало й те, що він змушений був жити у постійному клопоті про "хліб щоденний". Наприкінці 1926 р. він писав: "Мені вже так остогидло вишукувати ту корону, що лягаючи спати, прошу Бога, щоб не встати завтра, але так, щоб не почувати, що вмираю"⁴⁸. Прикро було і від того, що доводилося ліктями проштовхувати собі дорогу до заробітку, а це суперечило скромній та щедрій вдачі Є. Чикаленка і морально пригнічувало його.

Кореспондент писав, що на старості років зрадлива доля зробила з "пана-видавця" "наймита-коректора", якому доводилось у своєму літньому віці працювати по 8-10 год. і навіть влітку "сліпувати" над коректурою видань УГА та в роботі над словниками. Але, незважаючи на всі особисті труднощі, Є. Чикаленко зберіг серед усіх життєвих перипетій свою вроджену здатність співпереживати за ближнього та готовність йому допомогти. У листах він то клопотався про допомогу студентіві О. Батеві, який не міг отримати диплома без довідки про закінчення гімназії в Києві, то просив допомоги дочці І. Карпенка-Карого - Ірині, яка дуже бідувала на чужині з хворим чоловіком і двома дітьми, то прислати необхідну літературу для знайомого викладача Української господарської академії.

У листуванні також проходить багато спогадів. Кореспонденти обмінювалися ними, уточнювали факти, події, хронологію громадсько-політичного життя України початку ХХ ст., про яке писав мемуари Є. Чикаленко. Мемуаристові на значній відстані від подій та джерел іноді важко було згадати окремі події і факти. Два роки він не міг зібрати докупи результати багаторічної праці: отримати свої рукописи з України, передані йому сином Петрусем та дружиною з Києва. Тому першу частину мемуарів довелося відновлювати по окремих записах і звертатися до С. Єфремова з "уклінним проханням" допомогти відтворити деякі події, факти, біографічні деталі. Кореспондент дуже переживав за долю своїх рукописів, і боявся за них більше, як за своє власне життя. Він зізнавався у листі, що при переїзді до Чехії носив із собою важку валізу з паперами, як з якимось дорогоцінним скарбом і навіть боявся здавати її до камери схову.

Як свідчать листи, непросто було Є. Чикаленкові знайти і добросовісного видавця його мемуарів, який би заплатив відповідний гонорар, бо автор покладав на нього великі надії, адже в нього не було у той час іншого джерела існування. "Спогади" у 1924 р. почала публікувати українська газета, що виходила у США (Джерсі-Сіті) - "Свобода". Є. Чикаленко збирався їх видати й окремим виданням, а тому відбитки із "Свободи" пересилав Петрусеві, який працював в Державному видавництві України, в надії, що він знайде для них видавця.

Також видно, що Є. Чикаленко хотів перевидати і свої брошури "Розмови про сільське хазяйство", які користувалися великою популярністю у читачів і просив адресата дістати й вислати йому по примірнику останніх видань, а також - розшукати останню брошуру з цієї серії "Як впорядкувати господарство в полі", яку видавав у 1917 р. А.Тесленко.

Але першочерговим завданням для Є. Чикаленка все ж було видання підготовлених до друку мемуарів. Він не боявся нарікань та критики ще живих персонажів своїх спогадів і вважав, що мав повне моральне право на їх публікацію.

С Єфремов схвально поставився до наміру Є. Чикаленка нарешті опублікувати свою багаторічну працю. В одному з листів він писав: "Отже, доведеться всю картину відновляти тільки на посвідченнях самовидців, як ми з Вами. Певне не одно однаково у нас одбилось і збереглося в пам'яті, але то вже буде праця майбутніх дослідників з нашої уривкової мозаїки доходити правди"⁴⁹.

У листуванні багато місця відведено обговоренню змісту вже виданих у Львові у 1925-1926 рр. "Спогадів". Серед опублікованої кореспонденції С. Єфремова є один великий лист-розвідка за 29-30 червня 1925 р., автограф якого зайняв 20 сторінок, з детальним їх аналізом та зауваженнями. Цей лист кореспондент назвав дружньою товариською розмовою з приводу прочитаного⁵⁰. Він зізнавався, що перечитав "Спогади" з хвилюванням, бо пережив рідне знайоме минуле, і зробив 33 поправки у датах, іменах, біографіях відомих діячів. С. Єфремов не погоджувався з висвітленням мемуаристом постаті Б. Д. Грінченка, яке називав суб'єктивним і неправдивим. Він вважав це найбільшим недоліком спогадів, бо писав: "Я й сам за найбільшу ваду у Ваших згадках уважаю Ваше освітлення постаті Грінченка. [...] У Вас читач набере вражіння, що то був неможливий гдира, інтригант, самолюб, якась надзвичайно злостива фігурка. Ви ж сами знаєте, що це не так, і мені дуже було досадно й боляче, читаючи, що Ви не знайшли відповідного тону, щоб змалювати цю складну і, на мою думку, не оцінену в нас фігуру, варту кращого і теплішого відношення"⁵¹.

Серед інших зауважень С. Єфремова до "Спогадів" зустрічаємо такі: кореспондент відзначав їх конспективність, радив написати ширше окремі сюжети, більше подати побутового матеріалу, докладних характеристик, які відповідали стилю мемуарного жанру. Свої критичні зауваження він не ставив на ґрунт особистих образ, і застерігав, що вони ні в якому разі не повинні відбитися на їхніх стосунках. Єфремов писав, що, не дивлячись на різницю в їхніх поглядах та оцінках, вони йому не заважали "глибоко [...] шанувати і сердечно-істинно сказав би: "серцем синовським" любити свого адресата"⁵².

Попри всі зауваження, С. Єфремов відзначав велику цінність опублікованих мемуарів як джерела для майбутнього історика. Підсумовуючи зауваження, він писав: "Дрібненькі огріхи майбутній історик нашого життя одвіє, а цінний матеріал використає, а того матеріялу, кажу без компліментів, у споминах дуже багато"⁵³.

Є. Чикаленко шкодував, що зауваження його кореспондента припізнались і він не міг їх використати для поправок у "Спогадах", виданих книжка-

ми, але обіцяв, що в друге видання внесе всі необхідні поправки, з якими погоджувався. Він писав, що коректував зауваження С. Єфремова у розмові з О. Лотоцьким та М. Левицьким і доводив помилковість деяких з них. Не погоджувався з оцінкою С. Єфремовим висвітлення ним постаті Б. Грінченка. Мемуарист зізнався, що намагався зобразити Б. Грінченка правдиво, показуючи його великі заслуги і вади, і вважав, що знаходився ближче до правди, ніж Єфремов. Він писав: "Може я освітлюю суб'єктивно (та інакше в споминах і не можна), але фактів я свідомо не перекручую, хіба може позабував дещо..."⁵⁴. Але для другого видання багато повикидав про Б. Грінченка і дякував адресатові, що він своїми відвертими зауваженнями дав можливість за життя виправити все гостро і несправедливо сказане про Бориса Дмитровича.

У листуванні зустрічаються згадки і про інші спогади. Так, Є. Чикаленко повідомляв у 1926 р., що в еміграції спогади писали О. Лотоцький, М. Левицький та С. Русова. У свою чергу, С. Єфремов просив у Є. Чикаленка спогадів про М. Лисенка, дозволу надрукувати його листування з М. Коцюбинським та допомогти відшукати листи до 1908 р., просив запитати у дочки Вікторії, де знаходилось її листування з М. Коцюбинським і чи можна його також опублікувати.

С. Єфремов у листах повідомляв і сумні деталі: писав про продаж синами Є. Чикаленка у 1927 р. київського будинку, про зміну до невпізнанності Кононівки, її збідніння, яке він спостерігав, проїжджаючи через неї двічі по дорозі в Харків у 1925 р. Він повідомляв адресатові про мученицьку смерть від анемії у березні 1923 р. відомого громадського діяча та близького його приятеля П. Я. Стебницького, яка вразила обох кореспондентів. С. Єфремов сумно писав 19 березня 1923 р.: "Отож-то друже мій, все потроху пустіє круг нас. А нового надійного щось мало виявляється. Воно, певне, есть, та обставини такі, що тільки кар'єровичам вільно голову підіймати..."⁵⁵.

С. Єфремов згадував також у листі про підготовлений і виданий ним у видавництві "Слово" у 1926 р. збірник про П. Стебницького "П. Я. Стебницький. 1862-1923", який він відіслав своєму адресатові і просив передати кілька примірників О. Лотоцькому, також близькому приятелю П. Стебницького. У листуванні є згадки і про М. Садовського, який повернувся в Україну з Чехії у 1926 р. бадьорим і сповненим планів відродити український театр, про В. Степаненка, який майже 20 років завідував книгарнею "Київської старовини" і написав уже в радянські часи спогади про неї, але не міг їх видати. Він проживав у 1920-ті рр. у с. Повстин Корсунського повіту Шевченківської округи у великих злиднях⁵⁶. С. Єфремов писав про заслання до В'ятки відомого лікаря-епідеміолога О. Корчака-Чепурківського, який у 1928-1934 рр. був секретарем ВУАН.

З кореспонденції С. Єфремова видно, що він листувався з О. Лотоцьким, В. Королівим-Старим, Д. Дорошенком.

Такі основні сюжети відображено у листуванні еміграційного періоду Євгена Чикаленка із Сергієм Єфремовим. Як видно з проведеного аналізу, епістолярне спілкування між ними заклалося ще на початку 1900-х рр. і тривало, за виявленими листами, до 1928 р. включно. Листування до 1917 р. відрізняється від листування 1920-х рр. своєю тематикою та інформативністю. Якщо у кореспонденціях до 1917 р. містилася в основному інформація повідомчого характеру, то у 1920-ті рр. давні приятелі були позбавлені можливості зустрічатися й обговорювати спільні справи і про всі основні події свого життя, заняття, спільних знайомих, настрої, самопочуття писали детально й широко. У кореспонденції С. Єфремова відклалася інформація про його письменницьку та публіцистичну діяльність у різні періоди життя і в різних умовах, його участь у київських подіях 1917 р., їх сприйняття й оцінку, а також про його життя та діяльність в умовах радянської дійсності 1920-х рр.

У кореспонденції Є. Чикаленка частково відобразилася його видавнича діяльність протягом 1906-1914 рр., відбилися моральний і фізичний стан у складні періоди життя, його сприйняття й оцінки подій 1917 р., обставини життя, діяльність, праця над мемуарами та пошуками видавця для них в еміграції.

Як бачимо, кореспонденти пронесли через тривалий відрізок часу і життя тісне приятельство, ширі симпатії, один - із синівською шаную, а другий - із батьківською турботою, підтримкою й терпінням. Ні політичні розходження, ні різні ідейні орієнтири не розвели у протилежні боки ці дві відомі історичні постаті, вони пронесли взаємоповагу, підтримку через часову та географічну відстань, великі випробування і залишилися відданими ідеям національного відродження та один одному все своє життя.

¹ Миронець Н. Листування Є. Чикаленка з В. Винниченком//Українське слово. - К., 1995. - 12 жовт. - 4.41; 25 жовт. - 4.43; 9 листоп. - 4.45; 23 листоп. - 4.47; 7 груд. - 4.49; 12 груд. - 4.51; 1996. - 4 січ. - 4.1; 18 січ. - 4.3; 1 лют. - 4.5; 15 лют. - 4.7; 29 лют. - 4.9; Миронець Н., Панченко В. "Вірю, що доведеться вибирати вулицю чи пам'ятник Вам..." (про листування Володимира Винниченка з Євгеном Чикаленком: 1902-1916) //Вежа. - 1997. - № 8-9. - С.187-220. Миронець Н. "Історія наша - се...боротьба за національне існування..." (листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком, травень-грудень 1908 р.) // Пам'ять століть. - 2001. - № 6. - С.3-33; 2002. - № 1. - С.6 - 33; № 5. - С. 2 - 34; № 6. - С.115-145.

² Миронець Н. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.). Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким // Укр. іст. журн. - 1997. - №5. - С.119-135; №6.-0.103-122.

³ Абросимова С, Мицик Ю. Спільна праця на загальну користь України (Листування Є.Чикаленка і Д. Яворницького) // Київська старовина. - 1996. - № 1. - С.30-39. Листи Є.Чикаленка до Д. Яворницького // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького. - Дніпропетровськ. - 1997. - Вип. І. - С. 603 - 616.

⁴ Миронець Н. "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії..." (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік)//Пам'ять століть. - 1997.- №5. - С 24 - 43.

⁵ Миронець Н. Чи знайдуться ті, що піднімуть національну справу (Листи В. Леонтовича до Є. Чикаленка) // Українське слово. - 1996. - 19 верес.

⁶ Миронець Н. "Буду ждати твоєї ради і поради". Листи П. Саксаганського до Є. Чикаленка // Народне слово. - 1997. - 22, 24 квіт.

⁷ Бойко В. З епістолярної спадщини Є.Чикаленка //Сіверянський літопис. - 2001. - № 4. - С 46 - 67.

⁸ Листи Є Чикаленка до В. Липинського//Українська вільна академія наук у США/Ред. Марко Антонович. - Нью-Йорк, 1999. - С 263-346.

⁹ Білокінь С Роздуми монархіста: з листування Є.Чикаленка// Індоевропа. - 1991. - №1. - С 87- 96; 1992. - Ч. 2. - Кн. 1. - С 109 -125.

¹⁰ Панченко В. "Яка страшна річ політика...". Несподіванки еміграційного епістолярію В. Винниченка//Вітчизна. - 2003. - № 3 - 4. - С. 100 - 117.

¹¹ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка. 23 травня 1922 - 26 лютого 1928 рр./Ред. М. Антонович//Український історик (далі - УІ). - Нью-Йорк, Мюнхен, 1973. - №3-4. - С 39-40; 1974.-№1- 3. -С.187-198; 1975. - №1 - 2. - С 136- 143; 1975. - №3-4. - С.112-119.

¹² Центральний державний історичний архів, м. Львів. - Ф. 309, оп.1, спр. 24 - 29, арк. 22 зв.

¹³ Листи Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову // Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІА НБУВ). - Ф.257, оп. 5, спр. 140, 141.

¹⁴ Листівка С.Єфремова Є.Чикаленкові від 10 листопада 1916 р.//Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. 44, № 421.

¹⁵ Листи В.Є.Чикаленко С.О.Єфремову (26 вересня 1909 - 5 березня 1917 рр.) // Там само. - Ф. 317, № 1420 -1447.

¹⁶ Листи Г.Є.Чикаленко С.О.Єфремову (28 серпня 1910 - 7 березня 1917 рр.)//Там само. - Ф. 317, № 1512-1532; ф. 257, оп.5, спр. 155. (25 лютого та 7 квітня 1923 р.).

¹⁷ Листи М.В.Чикаленко С.О. Єфремову// ІР НБУВ. - Ф. 317, № 1533 - 1538.

¹⁸ Лист Г.Є.Чикаленко-Келлер С.О.Єфремову від 25 лютого 1923 р.// ІА НБУВ. - Ф. 257, оп. 5, спр. 155.

- ¹⁹ Лист М.В.Чикаленко С.О.Єфремову // ІР НБУВ. - Ф. 317, № 1533.
- ²⁰ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 10 березня 1905 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ (далі - ВР ІЛ НАНУ), ф.120, № 483.
- ²¹ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 10 листопада 1903 р. // Там само. - № 475.
- ²² Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 10 березня 1905 р. // Там само. - № 483.
- ²³ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 23 липня 1907 р. // ІР НБУВ. - Ф. 317, № 1454.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 1 серпня 1914 р. // Там само. - Ф.44, № 390.
- ²⁶ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 30 вересня 1914 р. // Там само. - № 393.
- ²⁷ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 10 січня 1915 р. // Там само. - № 397.
- ²⁸ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 7 квітня 1915 р. // Там само. - № 398.
- ²⁹ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 31 липня 1914 р. // Там само. - № 389.
- ³⁰ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 7 квітня 1915 р. // Там само. - № 398.
- ³¹ Листівка Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 11 квітня 1916р. // Там само. - Ф. 317, № 1491.
- ³² Листівка Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 24 червня 1916 р. // Там само. - № 1496.
- ³³ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 27 березня 1915 р. // Там само. - № 1476.
- ³⁴ Листівка Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 26 березня 1917 р. // Там само. - № 1509.
- ³⁵ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 7 квітня 1915 р. // Там само. - Ф. 44, № 398.
- ³⁶ Листівка С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 31 березня 1917 р. // Там само. - № 425.
- ³⁷ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 14 червня 1917 р. // Там само. - № 429.
- ³⁸ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 29 липня 1917 р. // Там само. - № 432.
- ³⁹ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 9 вересня 1917 р. // Там само. - № 434.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка // VI. - 1973. - №3-4. - С 148.
- ⁴² Там само. - С 151.
- ⁴³ Там само. - 1974. - № 1 - 3. - С. 194.
- ⁴⁴ Там само. - 1975. - № 3 - 4. - С 112.
- ⁴⁵ Лист Є.Х. Чикаленка С.О. Єфремову від 4 квітня 1923 р. // ІА НБУВ. - Ф. 257, оп.5, спр. 141.
- ⁴⁶ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 25 серпня 1923 р. // Там само. - Спр. 142.
- ⁴⁷ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 21 лютого 1928 р. // Там само. - Спр. 142, арк. 35 - 35 зв.
- ⁴⁸ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 18 грудня 1926 р. // Там само. - Спр.142, арк. 26.
- ⁴⁹ Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // УІ. - 1973. - № 3-4. - С 152.
- ⁵⁰ Там само. - 1974. - № 1-3. - С 194.
- ⁵¹ Там само. - С 203.
- ⁵² Там само. - 1975. - № 1-2. - С. 141.
- ⁵³ Там само. - С 142.
- ⁵⁴ Лист Є.Х.Чикаленка С.О.Єфремову від 20 липня 1925 р. // ІА НБУВ. - Ф. 257, оп.5, спр. 142, арк. 11 зв.
- ⁵⁵ Міяковський В. Листи С.О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // УІ. - 1974. - № 1-3. - С.188.
- ⁵⁶ Лист С.О.Єфремова Є.Х.Чикаленкові від 17 вересня 1926 р. // Там само. - 1975. - №3-4. - С 115.

Резюме

У статті досліджується тривале й інформативно цінне листування відомих постатей української історії початку ХХ ст. - Є. Х. Чикаленка (1861 - 1929) та С.О. Єфремова (1876 - 1939). Відображено регулярність їх епістолярних контактів, кількість поштових відправлень по роках, відзначено особливості листування до 1917 р. і 1920-х рр., виділено в ньому провідні теми й сюжети і подано їх аналіз.

The long-term and informatively valuable correspondence of the two famous figures in the Ukrainian history of the beginning of the XX century, J.K. Chykalenko (1861 - 1929) and S.O. Jefremov (1876 - 1939), is being researched.

